

environment. Such behavioural sets are known in science as models of economic adaptation or economic-cultural type.

In the final paleolith of Ukraine adaptation models of hunters in open tundra-steppe spaces (hunters of mammoths, bisons, reindeer; hunters in glacial mountains) were spread most of all; in the mesolith hunting communities of forest landscapes (forests of the moderate belt, forest-steppes, mountain forests, banks of rivers) including fishermen prevailed.

Одержано 11.03.96

ПРО МІСЦЕ ЖІНОЧИХ ПОХОВАНЬ В КУРГАНАХ СКІФСЬКОЇ ЕЛІТИ¹

Ю. В. Болтрик

В статті піддаються критичному розгляду сталі погляди на ряд найважливіших курганів Скіфії. Спростовується теза про панівне становище жінок чи «жриць» у поховальних комплексах представників скіфської еліти.

Потужним джерелом інформації у скіфознавстві є так звані царські кургани. Під цією традиційною і досить умовною назвою звичайно мають на увазі великі скіфські кургани зі складними підземними спорудами, в яких були поховані представники скіфської еліти в супроводі підлеглих осіб та розкішного поховального інвентаря. На превеликий жаль, поховальні комплекси «царських» курганів дійшли до нас після стародавніх пограбувань у досить спотвореному вигляді. Крім того на об'єктивну інтерпретацію пам'яток впливали й наслідки обвалів підземних споруд, а іноді й помилкові трактування, що сприймалися як аксіоми, в силу авторитету їх перших дослідників. Помилково визначена інформація з плином часу вкорінювалась у літературі і наступними поколіннями фахівців сприймалась як незаперечна. Все це породжувало певні хиби та суперечності у визначенні внутрішньої хронологічної послідовності підкурганних споруд і відповідно впливало на визначення головної особи в поховальному комплексі. Прикладом тому можуть бути майже бездоганні з формальної точки зору висновки Б. М. Мозолецького про те, що у всіх найбільших курганах Скіфії жіночі поховання були первинними². Маються на увазі кургани Олександрополь, Верхній Рогачик, Мелітопольський, а також Чортотлик та Солоха. Ці висновки суперечать загальним уявленням про роль та місце жінки в кочовому патріархальному суспільстві, принаймні в V ст. до н. е., як це засвідчували Геродот (IV, 114, 121) та Псевдо-Гіппократ (De aere, 25, 28). Пам'ятки, про які йдеться, належать до IV ст. до н. е., але і в цей час становище жінки в скіфському суспільстві важко визначити як рівноправне, не кажучи вже про якісь переваги над чоловіками. Саме для цього часу, на підставі аналізу восьми курганних могильників, К. П. Бунятян визнає домінування основних чоловічих поховань над основними жіночими, до того ж у курганах нижчого соціального рівня³. Серед дослідників, які у переважній більшості пасивно сприймали твердження Б. М. Мозолецького, лише Б. А. Шрамко виступив проти «гінекократизації» ключових комплексів скіфського поховального масиву⁴.

На наш погляд, теза про те, що у всіх найбільших курганах Скіфії головними були поховання жінок, при ретельному розгляді першоджерел руйнується, оскільки базується на помилкових висновках. В одних випадках помилку закладено хибною інтерпретацією окремих споруд поховальної па-

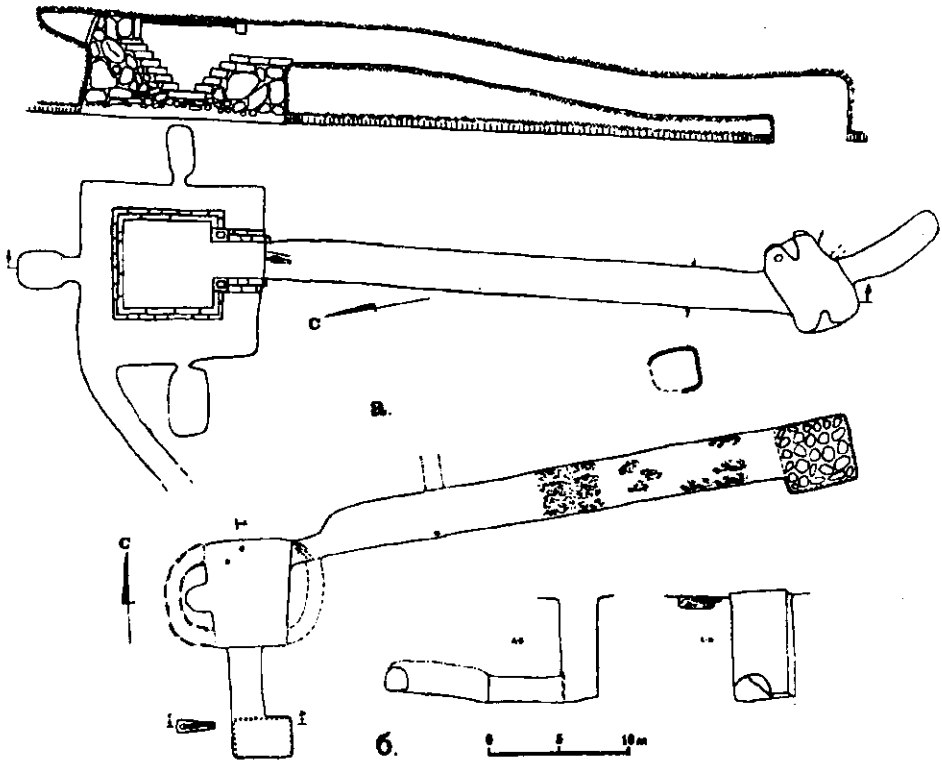

Рис. 1. Плани та перетини Центральних поховань курганів: а — Огуз, б — Олександрополь.

м'ятки самими її дослідниками, в інших прагненнях автора тези (можливо й неупередженим) навести якомога довший ряд аналогій. Звернімося до розгляду конкретних пам'яток.

1. Олександропольський курган. За традиційним сприйняттям цієї пам'ятки її Центральну поховальну споруду вважають влаштованою в два прийоми. До того ж у поховальній камері знайдено два черепи, що надавало Б. М. Мозолевському підстави, вірогідно, спираючись на характер залишків супроводжуючих речей, дійти висновку про те, що в могилі знаходились «жінка та чоловік». Хід його думок був такий: якщо первинне поховання супроводжувалось окремою ямою з одним конем, то воно мало належати жінці, бо рівню царя, тобто чоловіка, відповідало 15, а можливо й більше коней з довгого дромосу, пов'язаного з другою входною ямою. І це мало вказувати на те, що царя поховали другим. Північно-східна бокова могила Олександрополя оголошувалась жіночою на підставі знахідки срібного веретена⁵.

З нашої ж точки зору комплекс кургану Олександрополь було утворено в один проміжок часу, всі споруди в комплексі відповідають єдиній меті — забезпечити належний рівень відбуття в потойбічний світ ключової особи держави. Обгрунтовуючи свою позицію, перш за все, згадаємо визначення черепів з цієї пам'ятки, зроблені академіком К. Бером. На його думку чотири з п'яти черепів належали чоловікам похилого та дуже похилого віку, а п'ятий — двадцятирічній жінці⁶. Через сто років до цих матеріалів звернулася Б. В. Фірштейн. Вона уточнила, що молода жінка з галереї (тобто довгого дромосу) була близькою родичкою «охоронця» — тіло якого перекривало вхід до поховальної камери. А в північно-східній боковій могилі, за визначенням Б. В. Фірштейн, знаходився чоловік молодого або зрілого віку⁷. Таким чином за даними антропології та місцеположенням жінки в довгому дромосі її функції полягають в супроводженні головного небіжчика, себто це безперечно підлегла особа.

Навіть якщо припустити, що антропологічна інформація в чомусь хибна

(що маловірогідне), то система археологічних даних не залишає підстав для припущення, за яким жілку було поховано першою і їй належав курган Олександрополь. Прискіпливе вивчення архівних матеріалів цієї пам'ятки⁸ дає підстави вважати, що основна могила («первинна» вихідна яма та камера) та довгий дромос з «другою» вхідною ямою являють собою одночасовий єдиний поховальний комплекс. Відповідно, і чоловік похилого віку не міг бути похованим в Олександрополі в другу чергу. Тобто комплекс кургану відразу створювався як багатокомпонентна споруда, де було передбачено два входи, два дромоси — довгий та короткий. На довгий дромос припадала функція головного, урочистого, що мав підкреслити надзвичайно високий соціальний стан померлого. Короткий дромос використовувався як службовий, допоміжний, хоча поховання коня поруч з першою вхідною ямою підкреслювало його значення як традиційного. Себто цей комплекс, за аналогією з Огузом, слід називати Центральною поховальною спорудою. Про одночасовість комплексу Олександрополя свідчать:

1. Розрізи підземних споруд, які виконав М. Медведєв, автор графічних ілюстрацій до виданя Археологічної комісії, за цієї обставини можуть вважатись надійним джерелом. На одному з них на невеличкій ділянці поховальної камери показано малоприметну деталь — похилий поріг або маленький пандус, який з'єднує долівки в місці приєднання довгого дромоса до камери. Цю важливу деталь неможливо було зробити після влаштування камери, її треба було передбачити, тобто залишити частину материкової підлоги дещо вище загального рівня, з цього випливає, що весь комплекс Центральної поховальної споруди (далі ЦПС) робився одночасно⁹.

2. Узгодженість рівнів глибин. У вхідних ямах та в довгому дромосі перепади рівнів долівок становлять приблизно 0,2 м, але все це узгоджено з рівнем поховальної камери, яка в свою чергу має похилу підлогу з перепадом близько 1 м при загальній довжині камери близько 8 м.

3. На існування попереднього планування підкурганної поверхні вказує тотожність кутів, які утворюють осі довгих дромосів та поховальних камер в близьких за часом курганах. Йдеться про кут в 110° , який фіксується крім Олександрополя в Огузі, Чортомлику, Жовтокам'янці.

4. Аналіз плану та розрізів поховальної камери ЦПС Олександрополя дає підстави вважати, що так звані лази грабіжників, які з заходу та сходу охоплювали камеру симетричними дугами, зроблені творцями кургану. На це, крім загальної планіграфічної композиції, вказує ще одна обставина. Вхідні отвори лазу, що вів до кутків західної стінки, були узгоджені з рівнем підлоги камери, зважаючи на її ухил в південному напрямку. А дуга східного лазу північним краєм входила у звужене закінчення довгого дромоса на рівні його долівки, поруч з похованням охоронця, не порушуючи його, південний край дуги входив до камери ЦПС на півтора аршини вище рівня підлоги¹⁰. Розбіжність у рівнях південних отворів лазів може свідчити про технологічний прорахунок давніх будівничих, а можливо це було зроблено свідомо, та мало якийсь сенс з точки зору поховального ритуалу. Для нас у цій ситуації важливо, що східний лаз композиційно пов'язаний з довгим дромосом.

Ми усвідомлюємо, що положенням про два синхронні входи до певної міри ламасмо звичне сприйняття добре відомих пам'яток, хоча це сприйняття до останніх років формувалось за рахунок бачення скіфських поховальних комплексів крізь призму курганів доби бронзи, де одне поховання від іншого відокремлює певний проміжок часу, а з частиною поховань пов'язані добудови насипу. В частині скіфських курганів дослідники, вже навіть під невеликими насипами, почали відрізняти поховання залежних осіб в окремих могилах, які супроводжують основного небіжчика з центральної могили. Тобто частину скіфських курганів вже сприймають як єдиний, заздалегідь спланований комплекс. Що ж стосується двох входів до однієї камери, то крім Огузу цей принцип досить обережно поки що відзначається і на інших пам'ятках¹¹.

Проте, повернемося до місця жіночих поховань. До останнього часу надійним показником статі похованих вважались знахідки веретен. Але після відкриття Б. М. Мозолєвським в 1991 р. веретена в чоловічій гробниці Соболевої Могили на Нікопольщині¹² цей індикатор перестав діяти і зазначу, що

поширення на енарєїв тут не допоможуть. Вірогідно, функції веретен в могилах різних соціальних рівнів були різними — в рядових могилах вони відповідали своєму прямому призначенню, а при залежних чоловічих похованнях в курганах представників скіфської еліти, вони виступають як апотропеї, спрямовані на захист живих від негативних рис грізних та лякаючих охоронців, а можливо і від їх господарів. Прикладами можуть слугувати: кістяне веретено з камери ЦПС та срібне при колісничому з Північно-східної могили Олександрополя, веретено з золотою оздобою при охоронці з Північно-східної камери Чортомлика та, вірогідно, подібне веретено з Чмиревої Могили. Зауважимо, що при колісничому з Олександрополя та охоронці з Чортомлика веретена знаходились за їх головами. Тут доречно згадати магичні функції веретен у казках — після уколу веретеном дійові особи засинають чи відбуваються інші перетворення. Крім того, в грецькій міфології відомий дерев'яний істукан озброєного божества Палладія, який слугував загальнодержавним амулетом, його зображували зі списом у правій руці та прялкою і веретеном у лівій. За однією з версій троянського Палладія було виготовлено з кісток сина Тантала Пелопса та продано троянцям скіфом Абарісом¹³. І нарешті, майже пряма аналогія нашій ситуації — використання веретена в якості берега від мертвого Стригоя — східнороманського міфологічного персонажу, наділеного функціями упиря, в його могилу втикають веретена та кидають в неї тварину, яка переступила через небіжчика¹⁴.

Стосовно веретен-апотропеїв, ми змушені звернути увагу на Південно-східну могилу Олександрополя. Велика триосна колісниця, а за С. С. Безсоною дві — тобто чотирьох- та двоколісна колісниця¹⁵, у східній ямі цієї могили не відповідають рівню «людини високого росту та міцної статури»¹⁶, якого було покладено в камері бокової могили у невибагливо розшитому одязі в оточенні двох амфор та вже згаданого веретена. Враження від підлеглості цієї могили ЦПС посилюється наявністю бобра — колодязя глибиною майже 4 м та діаметром близько 1 м в долівці вхідної ями між залишками коліс та західною стінкою. Про композиційну єдність бокової та центральної могил свідчить схожість форм та розмірів окремих елементів, однакова відстань від центру обох периферійних ям, розташованих поруч. Схоже останні споруджувались біля зовнішнього краю первинної обваловки, діаметр якої сягав 40 м, що цілком вірогідно, бо подібна обваловка, зафіксована нами на Огузі, досягала в діаметрі 60—70 м.

Таким чином Олександрополь являє собою суцільний комплекс, в якому немає місця навіть для вторинного жіночого поховання.

2. В е р х н і й Р о г а ч и к. В цьому кургані жіноча могила є боковою, а не центральною (як було прийнято вважати слідом за автором розкопок М. І. Веселовським). Зараз важко визначити — чи було жіночу могилу введено до вже готового насипу, чи її влаштували з рівня давньої денної поверхні, одночасно з центральною могилою. Але цілком очевидно, що центральною була могила «складної конструкції», входом до якої, з часів розкопок вважали яму в південно-східному секторі кургану. Це була дійсно вхідна яма, але друга, бокова. До центру від неї йшов п'ятнадцятиметровий дромос, який перпендикулярно входив в другий короткий дромос (довжина 4,25 м), «що з'єднував дві поховальні кімнати, розташовані одна проти одної на схід і на захід»¹⁷. «Східна кімната» була дійсно камерою, тоді як «західна», яка знаходилась під центром насипу, була основною вхідною ямою, призначення якої не зрозумів М. І. Веселовський. Тому в неї й були спрямовані три грабіжницькі міни, які йшли з воронки в центрі кургану — ситуація звичайна для вхідних ям центральних могил.

Тобто у кургані Верхній Рогачик була Центральна поховальна споруда, що мала дві вхідні ями, які з'єднувались дромосами з влаштованою на сході камерою. Подібні конструктивні схеми підземних споруд зафіксовано в курганах Рогачицького поля, Жовтокам'янці, к. 12 поблизу с. Володимирівка (розкопки М. М. Чередниченка), відмінною в них є лише орієнтація самих споруд. Ще одним аргументом на користь нашого спостереження може бути кістяк людини, зустрінутий на захід від центральної вхідної ями на рівні давньої денної поверхні. У ньому слід вбачати закладну жертву чи поховання

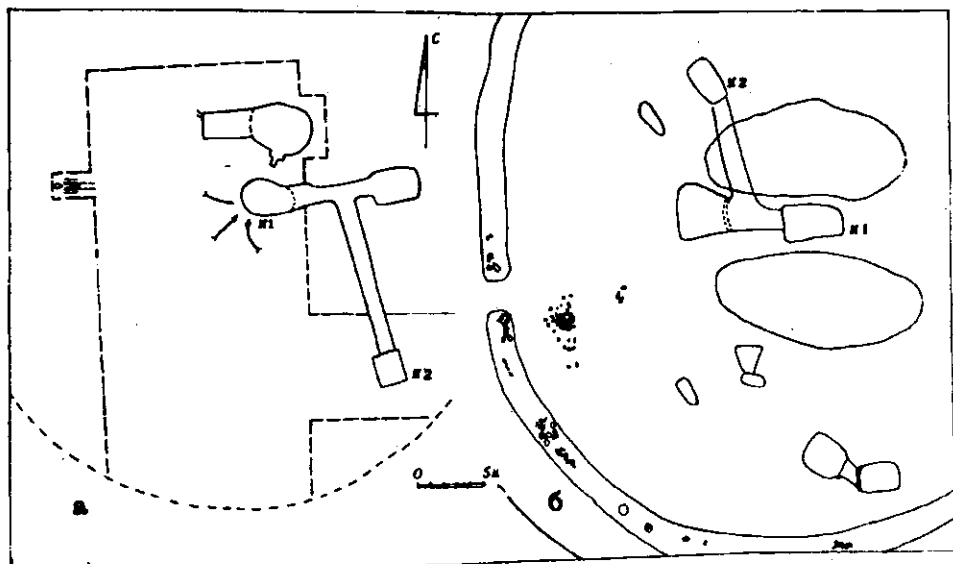

Рис. 2. Плани курганів: а — Верхній Рогачик, б — Вишнева Могила.

залежної особи низького соціального рівня, здійснене на ритуальній доріжці, яка залишалась у тілі кургану до часу поховання і була спрямована від західної поли до могили. За аналогією з іншими великими курганами, поблизу від цього кістяка цілком слушно припускати існування і поховання коней, до яких розкопщики могли й не дійти. Хоча не виключено, що могила коней могла бути й біля іншого входу, на що також вказують аналогічні випадки. На жаль, поки що важко впевнено трактувати вхідні ями Центральної могили як синхронні. Проте ми не виключаємо такого припущення, яке ґрунтується на колі пам'яток зі схожим плануванням споруд, в яких окремі елементи узгоджені по глибині, а дромоси з підземними приміщеннями зустрічаються під певним кутом, часто прямим. Все це, як і у випадку з Олександрополем, наводить на думку про використання попередньої розмітки підкурганного простору на першій фазі створення кургану.

3. Мелітопольський курган. У цьому кургані стратиграфічна ситуація виявилась надзвичайно складною та заплутаною через фрагментарність перетинів, що було обумовлено зруйнованістю центральної частини насипу та сучасною забудовою його периферії. У монографічному виданні цієї пам'ятки¹⁸ жіночу могилу було визначено як основну, тоді як у попередніх публікаціях основною називалась чоловіча могила. Приводом для такого перегляду стали дві, на перший погляд, важливі причини: одна — за 1,5 м на південь від вхідної ями жіночої могили на рівні давньої денної поверхні фіксувалась лінза материкового викиду, який, на думку Б. М. Мозолецького, походив з цієї могили; друга — це наявність значного відрізка рівчака, зафіксованого в двох близько розташованих стратиграфічних перетинах насипу, причому дуга його була повернута в напрямку входу до жіночої могили. З цією системою аргументів дисонувала незвична орієнтація основної могили в південному напрямку. Для IV ст. до н. е. подібна орієнтація основних могил не фіксується, тоді як добре відомі впускні могили в північний сектор кургану подібно орієнтовані і навіть близьких пропорцій, тобто витягнуті від поли до центру насипу. Це Хомина Могила, Слов'янка IV¹⁹, к. 26 Гайманового поля, к. 13 поблизу смт Якимівка. Останні дві пам'ятки до того ж повністю повторюють схему Мелітопольського кургану і не зважати на це навряд чи можливо. Аналіз стратиграфічних даних дозволив нам дійти висновку, що остання інтерпретація Мелітопольського кургану, внаслідок якого жіноча могила опинилась на місці основної є помилковою з ряду причин.

Перша — фрагмент рівчака, який відображено в двох перетинах, не пов'язаний з курганом і існував до його зведення, на це вказує його заповнен-

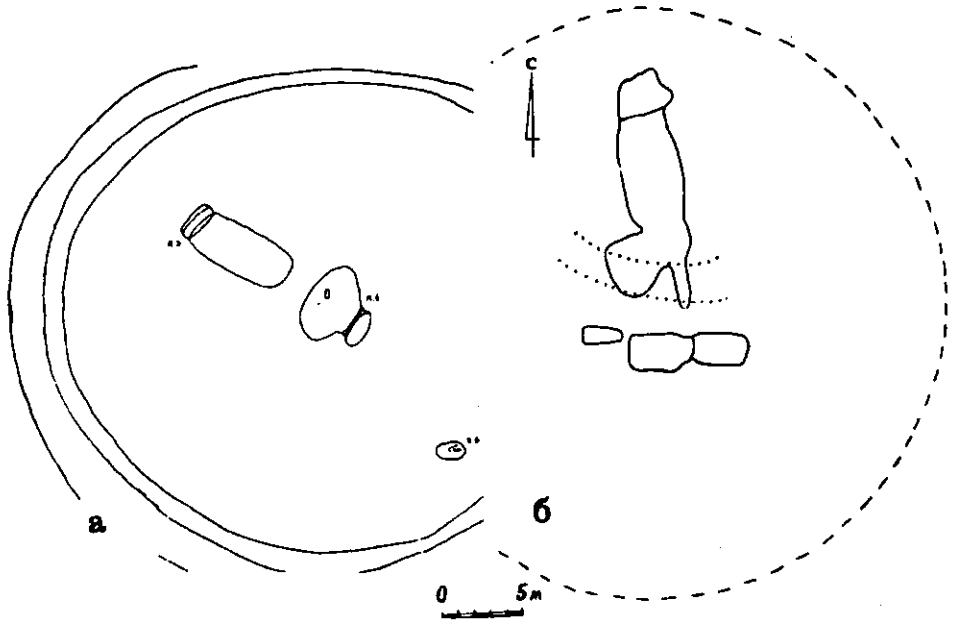

Рис. 3. Плани курганів: а — К. 13 поблизу смт. Якимівка, б — Мелітопольський.

ня — «каштановий чернозем», тоді як рівчак курганів замулюються темним (до чорного) ґрунтом зі змитого з насипу, до того ж в місці фіксації рівчак повинен був би заповнюватися глиною з розташованої поруч чоловічої могили. З іншого боку, важко уявити, що рівчак діаметром 16 м міг би оточувати споруду, довга вісь якої на 7 м довше його радіусу.

Друга причина — це викид біля вхідної ями жіночої могили. Маловірогідно, що він походить з цієї могили, оскільки знаходиться лише по один бік ями, а лінза його занадто довга (11 м); якби викид походив з жіночої могили, то край його мав би підніматись на схили первинної обваловки. Віддаленість же викиду від вхідної ями чоловічої могили (13 м) має цілком прийнятне пояснення — ця відстань дорівнює глибині вхідної ями і відповідно довжина буксирного канату чи аркану, яким піднімали лантух або міх, дозволяла вносити глину до цих меж. З іншого боку, викид з чоловічої могили лежав рівними частками до півдня та півночі від ями. Зважаючи на площу, яку він займав у північній ділянці, та потужність лінзи, можна досить впевнено реконструювати і обсяг ушкодженої південної частини, що в сумі буде дорівнювати обсягу чоловічої могили — 95 м³. Зауважимо, що на захід від вхідної ями чоловічої могили знаходився викид з могили коня на доріжці та й сама ритуальна доріжка, тому переважна маса викиду в цей бік не зростала. У східному секторі сліди викиду відсутні, на наш погляд, з цілком очевидної підстави — пануючий у Північному Приазов'ї східний вітер заважав використанню цього напрямку (пил летів би на працюючих в ямі).

Третя причина — наявність в складі викиду темної (глибинної) глини. На розташованому неподалік кургані Ташенак²⁰ подібна «щільна темна глина» знаходилась на глибині понад 10 м, що саме відповідає глибинам чоловічої могили.

Таким чином, розташування викиду в межах первинної обваловки та на її схилах, заповнення простору всередині обваловки шарами камки (*zostera*), що чергуються з шарами родючого ґрунту та просідання цих шарів над могилою коня і саме місцезнаходження її під насипом вказують, що початкове визначення О. І. Тереножкіна чоловічої могили як первинної та центральної було правильним.

4. Ч о р т о м л и к. Після видання монографії про цю важливу для скіфознавства пам'ятку, де було переконливо доведено, що «цариця» з Чор-

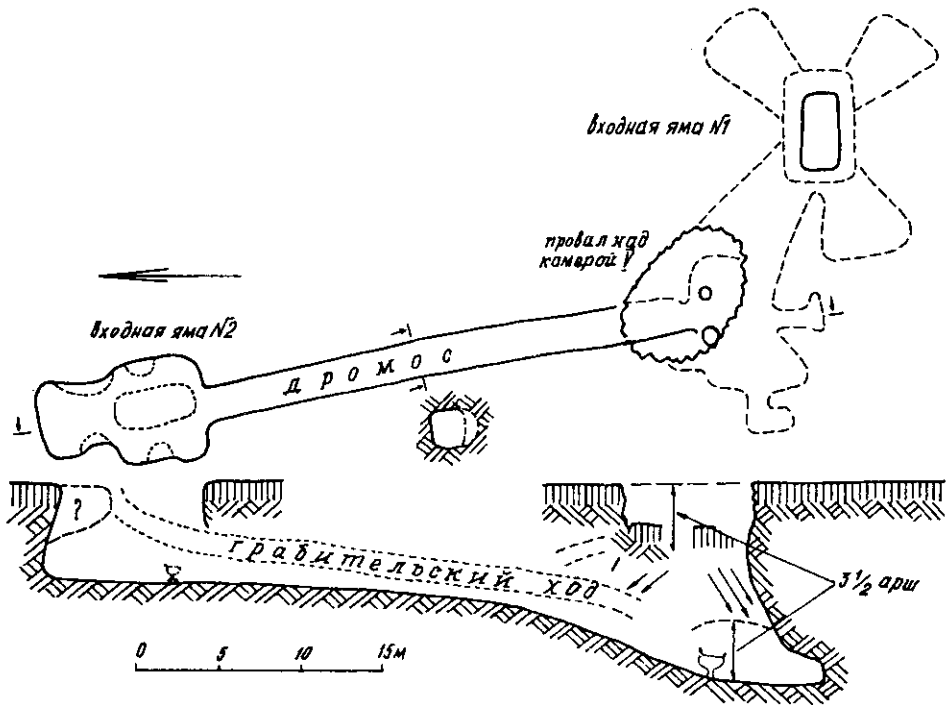

Рис. 4. План-реконструкція та перетин Центральної поховальної споруди кургану Чортомлик.

томлика знаходиться в залежному становищі відносно до головного похованого з камери V²¹ і проблема належності комплексу представнику чоловічої статі вирішена, в нашому розгляді наче й немає потреби. Проте, відповіді на питання: чим же була камера V і чому до неї можна було потрапити лише з північно-західної камери, заповненої побутовим начинням, ще й через тіло «цариці-економки», в монографії немає. А оскільки ми вже виклали свій погляд на комплекс Чортомлика²², то обмежимося стислим викладом уточнених міркувань. Оскільки ми переконані, що грабіжницький хід Чортомлика є його довгим дромосом, а Північна могила (відкрита 1985 р.) являє собою складну вхідну яму, яку цей дромос з'єднав з камерою V, то відповідно і весь комплекс кургану постає як усипальня однієї людини — царя Скіфії. Всі інші поховані — це залежні від царя особи, які перебували на різних соціальних щаблях.

Зважаючи на те, що в наших побудовах ключову позицію займає визнання факту наявності в Чортомлику довгого дромосу, то наведемо кілька аргументів на його користь.

1. Розміри «грабіжницького ходу» Чортомлика за даними польової документації²³ близькі до розмірів дромосів Огузу та Олександрополя (довжина 31 м, ширина до 2,5 м, висота понад 2 м).

2. Досить дивний збіг розташування устя ходу точно по середині південної стінки «Північної могили» та південної стінки камери V можна пояснити лише визнанням факту попереднього задуму та ретельною розміткою підкурганної поверхні (про це ми вже говорили вище стосовно інших курганів). Версія про грабіжницький хід цього доводу не витримує.

3. Наявність двох великих казанів по обидва боки від устя ходу (дромосу) та малого казана у вхідній ямі — «Північній могилі» теж є свідченням на користь нашого бачення пам'ятки. Вони з одного боку наче позначають початок та кінець довгого дромосу, а з іншого при пограбуваннях казани, як правило, забирали.

4. Наявність у «грабіжницькому ході» на глибині 9,2 м «розкиданих на просторі квадратної сажени» кісток людини та коня (а серед них були й хребці)²⁴, важко пояснити діями грабіжників, які кістками закидали собі шлях.

Автори монографії намагаються пояснити скупчення кісток як «розбірковий майданчик» грабіжників, але такі майданчики влаштовували не в темних ходах, а у відкритих ямах, де було світло. Отже видається цілком логічним пояснювати наявність кісток людини та коня в ході, як споконвічне їх положення в дромосі, подібне до Олександропольського дромосу.

5. Доказом проти існування довгого дромосу в Чортомлику слугували дані І. Є. Забеліна про те, що хід досить високо входить в камеру на рівні склепіння. Фотоматеріали останніх польових досліджень пам'ятки дозволили нам встановити висоту дромоса, яка разом з обвалом та грабіжницьким ходом, що проходив по верху обваленої породи, досягала 3,1 м. Таким чином, є всі підстави вважати, що підлога дромоса містилась нижче, і що дромос при вході в камеру майже досягав рівня її підлоги.

6. Щодо глибини грабіжницького ходу, автори монографії з незрозумілих причин нехтують власними даними (глибина 6,3 м)²⁵ та користуються даними І. Є. Забеліна (глибина 4,3 м), підвищуючи таким чином рівень підлоги дромосу на 2 м²⁶. Але їх попередник не робив перетинів ходу, а керувався лише існуючими підземними порожнечами, «провалами» та «лазівками», які в перетині становили лише 1 м, себто слідом за грабіжниками проходив по обваленому склепінню дромоса, можливо за винятком ділянки, де були зустрінуті кістки, тому він і не мав об'єктивної картини ситуації.

7. Ситуація з «Північною могилою» через тривале існування над нею грабіжницької воронки, яка замулила первинні контури ями, була дуже складною, ця обставина ускладнила сприйняття дійсної картини. Те, що автори розкопок вважали за камеру, ми трактуємо як шахту вхідної ями з господарськими нішами. За загальною схемою вона нагадує вхідну яму ЦПС Огузу, але майже вдвічі перевищує її за площею. Однак, набір посуду та надзвичайне розмаїття кісток свійських та диких тварин²⁷, знайдених в межах цієї споруди, вказує на її допоміжний характер.

5. С о л о х а. Присутність золотої голки в Північній камері Центральної могили Солохи дозволила М. І. Веселовському висунути версію про жіночу належність цієї могили. Проте, А. П. Манцевич заперечила це, зауваживши, що вся інша частина поховального інвентаря притаманна чоловічому похованню²⁸. На це ж вказують і золоті платівки від дерев'яної чаші, за спостереженням О. Є. Фіалко²⁹, культові чаші супроводжують виключно чоловічі поховання. Слід зазначити, що більшість сучасних дослідників сприймає першу могилу Солохи як чоловічу. А. Ю. Алексєєв навіть пов'язує це поховання з конкретною історичною особою — царем Скіфії Оріком, сином Аріапейта³⁰, про яких повідомляє Геродот (IV. 78).

Таким чином, ми маємо всі підстави вважати, що центральні могили практично всіх курганів представників скіфської еліти належали чоловікам. Присутність же речей жіночого вжитку в цих комплексах, незважаючи на їх надзвичайну розкіш, свідчить лише про те, що жінки знаходились в них лише як залежні особи, які супроводжували свого володаря.

Примітки

¹ В основі статті лежить доповідь, виголошена в травні 1992 р. у м. Мелітополі на конференції «Кімерійці та скіфи», присвяченій пам'яті О. І. Тереножкіна (див. *Мозолєвський Б. М., Михайлов Б. Д., Скорий С. А.* Міжнародна наукова конференція з проблеми «Кімерійці та скіфи» // *Археологія*, 1993.— С. 144). Ще за життя Б. М. Мозолєвського стаття була підготовлена до чергового збірника скіфського відділу Інституту археології АН України, якому на жаль не судилось вийти з друку. Стаття подається в оновленій редакції.

² *Мозолєвський Б. М.* Товста Могила.— К., 1979.— С. 149, 153 — 156; *Мозолєвський Б. М.* Скифський «царський» курган Желтокаменка // *Древности степной Скифии*.— К., 1982.— С. 218; *Тереножкин А. И., Мозолєвський Б. М.* Мелітопольський курган.— К., 1988.— С. 162—165.

³ *Бунятян Е. П.* Методика соціальних реконструкцій в археології (на матеріалі скифських могильників IV — III вв. до н. е.).— К., 1985.— С. 71.

⁴ *Шрамко Б. А.* Рец.: *Мозолєвський Б. М.* Товста Могила.— К., 1979 // *СА*.— 1984.— С. 274.

⁵ *Мозолєвський Б. М.* Вказ. праця.— С. 154.

⁶ *Бэр К. М.* Описание черепов, вырытых из Александропольского кургана.— *Древности Геродотовой Скифии* // *МАР*.— 1866.— Вып. I.— С. 1—12.

- ⁷ *Фириштейн Б. В.* Черепа из Александропольского скифского кургана // Вопросы антропологии.— М., 1966.— Вып. 22.— С. 62—76.
- ⁸ *Справа Р. I*, арх. 561 // Научовий архів ІІМК РАН. С.-Петербург.
- ⁹ *Справа Р. I*, арх. 561, аркуші 7, 8 // Научовий архів ІІМК РАН.
- ¹⁰ *Древности Геродотовой Скифии* // МАР.— 1866.— Вып. I.— С. 13.
- ¹¹ *В. С. Ольховський* вказує на випадок спорудження другої вхідної ями з рівня давньої денної поверхні, зафіксований експедицією ІА НАН України під керівництвом М. М. Чередніченка в с. Верхнетарасівка, гр. III, к. 83, п. 2. Див.: *Ольховський В. С.* Погребально-поминальна обрядність населення Степної Скифії (VII — III вв. до н. з.).— М., 1991.— С. 34.
- ¹² *Мозолевський Б. М.* Під скіфським небом. Есе // Київська старовина.— 1992.— № 4.— С. 76—78.
- ¹³ *Гусейнов Г. И.* Палладий // Мифологический словарь.— М., 1991.— С. 424.
- ¹⁴ *Кабакова Г. И.* Стригой // Мифологический словарь...— С. 514.
- ¹⁵ *Бессонова С. С.* О скифских повозках // Древности степной Скифии.— К., 1982.— Табл. 1. Проте на с. 106 вона ж вказує вже лише один візок з бокової могили.
- ¹⁶ *Древности Геродотовой Скифии*...— С. 23.
- ¹⁷ *ОАК за 1913 — 1915 гг.*— С. 136.
- ¹⁸ *Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н.* Мелитопольский курган...— К., 1988.
- ¹⁹ *Волкобой С. С., Лихачев В. А., Шалобудов В. Н.* Скифский могильник «Славянка» у с. Шолохово на Днепропетровщині // Курганные древности степного Поднепровья III—I тыс. до н. з.— Днепропетровск, 1979.— С. 46, 47.
- ²⁰ *Болтрик Ю. В.* Исследование скифского кургана Ташенак // Вестник краеведа.— Запорожье, 1990.— Вып. I.— С. 6, 7; *Болтрик Ю. В., Фіалко О. Є.* Дослідження скіфського «царського» кургану Ташенак // Археологічні дослідження на Україні у 1990 р.— К., 1991.— С. 7—9.
- ²¹ *Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р.* Чертомлык (Скифский царский курган IV в. до н. з.).— К., 1991.— С. 75.
- ²² *Болтрик Ю. В., Фіалко Е. Е.* Курганы царей Скифии второй половины IV в. до н. з. Поиск исторических реалий // Элитные курганы степей Евразии в скифо-сарматскую эпоху.— СПб., 1994.— С. 49—52; *Болтрик Ю. В., Фіалко О. Є.* Могили скіфських царів другої половини IV ст. до н. е. // Археологія.— 1995.— № 2.— С. 3—12.
- ²³ *Научовий архів ІА НАН України.*— № 1985/24.
- ²⁴ *ДГС. 1872.*— В. II.— С. 107.
- ²⁵ *Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р.* Чертомлык...— Рис. 49.
- ²⁶ *Там же.*— С. 60.
- ²⁷ *Журавлев О. П.* Костяные остатки млекопитающих из курганной группы Чертомлыка. Приложение 10 // Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык...— С. 351, 363.
- ²⁸ *Манцевич А. П.* Курган Солоха.— Л., 1987.— С. 13.
- ²⁹ *Фіалко Е. Е.* О культовом назначении деревянных чаш // Археологические исследования на Украине в 1978 — 1979 гг.— Днепропетровск, 1980.— С. 92, 93.
- ³⁰ *Алексеев А. Ю.* К идентификации погребений кургана Солоха // Тез. докл. Междунар. конф. «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья».— Запорожье, 1994.— С. 7; *Алексеев А. Ю.* Большие «царские» курганы V — IV вв. до н. з. в Европейской Скифии: хронология и толкования // Элитные курганы степей Евразии в скифо-сарматскую эпоху.— СПб., 1994.— С. 12 — 17.

Ю. В. Болтрик

О МЕСТЕ ЖЕНСКИХ ПОГРЕБЕНИЙ В КУРГАНАХ СКИФСКОЙ ЭЛИТЫ

В силу различных факторов в скифоведении укоренилась ошибочная интерпретация ряда ключевых курганов элиты. Одним из последствий этой интерпретации является неверное определение основных погребений скифских курганов как принадлежащих женщинам, что противоречит представлениям о роли и месте женщины в кочевом патриархальном обществе скифов. Критический пересмотр курганов Александрополь, Верхний Рогачик, Мелитопольский, Чертомлык и Солоха, позволяет утверждать, что тезис о господствующем положении женщин в этих курганах зиждется на ошибочных посылах. В статье обосновывается мысль о том, что ряд Центральных погребальных сооружений больших скифских курганов были сооружены как единые погребальные комплексы, несмотря на наличие в них двух входов, которые были синхронны.

CONCERNING THE ROLE OF FEMALE BURIAL-GROUNDS IN MOUNDS OF THE SCYTHIAN ELITE

Different factors contributed to formation and rooting of erroneous interpretation of certain key mounds of the Scythian elite in the science of Scythian history. One of the results of this interpretation is false determination of main interments of the Scythian mounds as such that belonged to women, which is at variance with data on the role and place of a woman in the nomadic patriarchal society of the Scythians. The critical review of such mounds as Alexandropol, Verkhny Rogachik, Melitopolsky, Chertomlyk and Solokha permits stating that the thesis on the dominating position of women in those mounds is based on erroneous principles. The idea that a series of Central burial places in great Scythian mounds were erected as single burial assemblies despite the presence of two entrances which were synchronous is substantiated in the paper.

Одержано 15.05.96

ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ ІСТОРІЇ СТЕПОВОЇ СКІФІЇ

Н. О. Гаврилюк

Стаття присвячена питанням економічного розвитку Степової Скіфії. Виділяються та характеризуються еколого-економічні райони, які існували тут у IV ст. до н. е. Розглядається феномен «Малої Скіфії» на Дніпрі.

Вивчення економічного розвитку Північного Причорномор'я звичайно зводиться до опису господарської сфери. У більшості випадків господарство населення степової України у ранньому залізному віці визначається як кочове¹ або напівкочове², а відповідні господарсько-культурні типи розглядаються як статичні, позбавлені будь-якої динаміки. До того ж, до 80-х рр. джерельна база обмежувалась курганами та єдиною пам'яткою осілості степового регіону — Кам'янським городищем.

Зараз ситуація суттєво змінилася. В результаті систематичних досліджень виявлено значну групу пам'яток скіфської степової осілості. Їхні дослідження дозволили реконструювати побутову культуру і виділити основні риси економіки степової Скіфії. Цьому сприяло також здійснення науково-дослідницьких програм з регіональної екології і суміжних наукових дисциплін. Одним з ефективних інструментів при вирішенні актуальних задач сучасної економічної географії є представлення об'єкту дослідження у вигляді комплексної еколого-економічної системи. Як нам здається, сучасні підходи до вивчення регіонального екологічного розвитку мають зворотну силу і є корисними для ретроспективного аналізу. Нижче ми спробуємо при вивченні особливостей розвитку палеоекономіки степової зони, її етнокультурних одиниць та їхніх груп, розглянути Північне Причорномор'я як комплексну палеоеколого-економічну систему, аналогічну до сучасних комплексних еколого-економічних систем. Відзначимо такі основні принципи та підходи, які прийняті при описі та аналізі еколого-економічних систем. Серед них найважливішими є принцип єдності природи та суспільства при пріоритеті людського фактора; принцип геобіосферної неоднорідності, відповідно до якого кожний регіон потребує індивідуального підходу; принцип верифікації³.

© Н. О. ГАВРИЛЮК, 1997